

Csákó Mihály

Szakmatanulás és demokrácia*

Vázlat a szakmunkástanulók politikai szocializációjáról

Az előadás a szakmunkástanulók politikai szocializációjának vizsgálatához kíván hozzájárulni a Liskó Ilona által használt elemzési technikák segítségével. A tanulók családi hátterének és iskolai helyzetének leírására támaszkodva elemzi demokráciafelfogásukat, intoleranciaszintjüket és a magyar politikai helyzettel kapcsolatos egyes vélekedésekhez való viszonyukat. Az elemzés az „Iskola és társadalom 2008” kutatás alapján Budapest, Baranya, Fejér, Hajdú-Bihar és Szabolcs-Szatmár-Bereg megye reprezentatív mintáit hasonlítja össze, és mindvégig a többi középiskoláshoz viszonyítva tárgyalja a problémákat.

A szakmatanulással kapcsolatos klasszikus témáinktól már tíz éve elfordultam, azok elemzésével már nem tudnám méltóképp megadni a tiszteletet Liskó Icinak, akivel együtt kezdtem a szociológusi pályát, éspedig épp ezen a terepen. De ha az „hommage” műfajban megnyilatkozom, nem tehetem meg, hogy ne a szakmunkástanulókról beszéljek. Ma elsősorban a serdülők politikai szocializációjának kutatásával foglalkozom, és a serdülők között szerencsére rendszeresen találkozom szakmunkástanulókkal is. Az ő politikai szocializációjukról próbálok tehát rövid vázlatot adni, olyan egyszerű és világos gondolatmenettel, amilyenre legelső közös munkánktól kezdve mindketten törekedtünk, s amely annyira jellemezte Liskó Ici későbbi munkáit is.

1.

Ez a vázlat annak az adatbázisnak az elemzésén alapul, amelyet „Iskola és társadalom” címmel 2005 október-novemberében vettünk föl¹ Budapesten és négy megyében: Baranyában, Fejérben, Hajdú-Biharban és Szabolcs-Szatmár-Beregben valamennyi középfokú iskola megyei szinten reprezentatív mintáján, 9. és 11. osztályos tanulókkal. A szakmunkástanulók 1000 főre standardizált megyei mintákon belüli arányát és évfolyamok szerinti eloszlását meggyéenként az 1. táblázat mutatja.

* A Liskó Ilona-émlékkonferencián elhangzott előadás szerkesztett változata (Károlyi Palota, Budapest, 2008. november 20.).

1 A projekt résztvevői voltak: az ELTE TáTK, a Debreceni Egyetem és a Pécsi Tudományegyetem Szociológia Tanszéke, a DE Nyíregyházi Főiskolai Kara, az ECHO Survey Szociológiai Kutató Központ (Székesfehérvár) és a Kurt Lewin Alapítvány.

1.TÁBLÁZAT: A szakmunkástanulók mintabeli arányai (%)			
Megyék	9. osztály	11. osztály	N = 100%
Budapest	56,7	43,3	157
Baranya	56,9	43,1	188
Fejér	55,2	44,8	270
Hajdú-Bihar	48,6	51,4	276
Szabolcs-Szatmár-Bereg	61,2	38,8	196

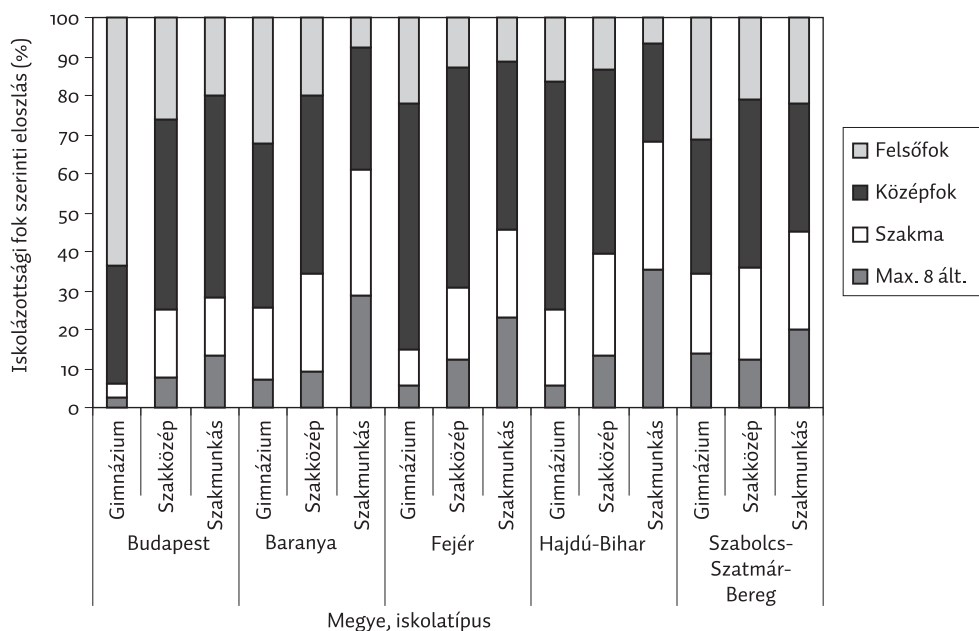
A szakmunkástanulókat ekkor már egyik megyében sem lehetett azzal megkülönböztetni a többi középiskolástól, hogy zömmel fizikai foglalkozású apák gyerekei lennének. A fizikai foglalkozású apák gyerekei hasonló arányban fordulnak elő mindhárom iskolatípusban. Egyedül a fővárosban tapasztaljuk, hogy a gimnazisták nagyobb arányban (45,6%) jönnek szellemi foglalkozású családokból, míg a szakmunkástanulók csak igen kis mértékben (12,8%). Az azonban mindenütt igaz, hogy a gimnáziumokban a legkisebb, a szakiskolákban pedig a legnagyobb a keresőfoglalkozással különböző okokból nem rendelkező (munka nélküli vagy inaktív) apák aránya. Ez az olló is Budapesten nyílik a legtágabbra: itt csaknem háromszorta nagyobb a nem kereső apák aránya a szakmunkástanulók között (46,2%), mint a gimnazisták között (16,1%). *A társadalmi rétegek rangsora tehát újabban sem változott meg a középiskolákban, csak más, a társadalmi-gazdasági helyzetet közvetlenebbül, érzékenyebben kifejező jellemzőkben mutatkozik meg.*

A családi háttér jelentőségét legjobban az anyák iskolázottsága mutatja. Régóta tudjuk, hogy a két szülő közül az anya iskolázottsága a jelentősebb a gyerekek iskolai pályafutása szempontjából. Az 1. ábrán megyénként egymás mellett figyelhetjük meg a három iskolatípusba járó tanulók anyjának iskolázottsági fokát. Jól látható, hogy mindegyik megyében – bár különböző mértékben – felugrik a szakiskolások oszlopában az alacsony iskolázottságú anyák aránya (különösen Baranyában és Hajdú-Biharban), míg a magasan iskolázottaké csak a gimnáziumban és elsősorban a fővárosban igazán magas. Úgy tűnik tehát, hogy az utóbbi évtizedek különféle okokból többször is ritmust váltó foglalkozási mobilitása² ugyan jórészt kihúzza gyakran használt makromutatóink közül a szülők foglalkozási státuszát, iskolázottsági különbségeik – különösen az anyáké – továbbra is megbízható jelzése a családi háttér társadalmi rétegének.

Az 1. ábrán látható összefüggés az iskolatípusok és az anyák iskolázottsága között egyébként minden megyei mintában erősen szignifikáns és gyengén-közepesen erős (2. táblázat).

2 VÖ. BALOGH ANIKÓ – RÓBERT PÉTER: Foglalkozási mobilitás Magyarországon 1992 – 2007. In *Társadalmi riport* 2008. Szerk.: Kolosi Tamás és Tóth István György. TÁRKI, Budapest, 2008, 46–65.

1. ÁBRA: Az anyák iskolázottsági fok szerinti eloszlása a középfokú iskolatípusokban

2. TÁBLÁZAT: A középiskolák típusa és a tanulók anyjának iskolázottsága közötti kontingencia-együttható és szignifikancia

Megyék	C =	p =
Budapest	0,395	0,000
Baranya	0,311	0,000
Fejér	0,265	0,000
Hajdú-Bihar	0,399	0,000
Szabolcs-Szatmár-Bereg	0,147	0,002

Bár a családi háttér jelentőségét továbbra is mutatja, azt tehát nem állíthatjuk, hogy az anyák iskolázottsága még ma is jó előrejelzője lenne annak, hogy gyermeküket melyik iskolatípusban találjuk. Az apák aktív/inaktív voltának figyelembevételével együtt számíthatunk talán némi sikerre.

Kutatásom nem is erre irányult. Csupán azt jeleztem, hogy milyen társadalmi háttérből jönnek a szakmunkástanulók, akiknek politikai szocializációjáról beszélek.

2.

Ha a családi háttér után az iskolai háttérre tekintünk, azt látjuk, hogy a középfokú iskolatípusok közül többnyire még mindig a szakiskolák állnak legmesszebb az iskolai demokrácia törvényes rendjétől. A diákrészvétel egy sor adatából (diákönkormányzat, házirend, iskolaújság, honlap stb.) képzett részvételi indexünk átlaga ebben az iskolatípusban a legalacsonyabb (47,20%) a szakközépiskolások 48,44% és a gimnazisták 50,05% értékéhez képest. Bár az eredmény szignifikáns ($F=3,553$; $df=2$; $p=0,029$), a megyei eltérések sokkal változatosabb képet mutatnak (3. táblázat).

3. TÁBLÁZAT: A diákrészvétel mutatójának átlaga iskolatípusonként, megyénként			
Megyék	Gimnázium	Szakközépiskola	Szakiskola
Budapest	44,54	47,71	48,45
Baranya	47,22	44,68	41,01
Fejér	50,45	49,98	47,29
Hajdú-Bihar	52,79	47,37	41,86
Szabolcs-Szatmár-Bereg	51,51	49,98	55,57

A fővárosban és Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében éppen a szakiskolások számoltak be a legtöbb részvételről, és csak Baranyában és Hajdú-Bihar megyében mértünk számottevő elmaradást az érettségít adó típusok tanulóival szemben.

Ha egy kulcsfontosságú elemet – a diákképviselők választását – ragadunk ki az iskolai demokrácia intézményei közül, amely pedagógiai funkciója szerint elvben a választói magatartás előiskolája kellene hogy legyen, akkor ennél keményebb képet látunk. Először is azt, hogy a középiskolásoknak a fele sem szavazhat titkosan egyik iskolatípusban sem. Ha pedig egy külön kategóriába gyűjtjük mindazokat az eseteket, ahol a tanárok még erősebben beleavatkoznak a választásba, akkor ennek a gyakorisága a következőképpen alakul (4. táblázat).

4. TÁBLÁZAT: A diákképviselők választásában erős tanári beleszólást tapasztaló fiatalok aránya iskolatípusonként, megyénként (%)			
Megyék	Gimnázium	Szakközépiskola	Szakiskola
Budapest	9,1	18,6	28,8
Baranya	13,1	20,0	31,3
Fejér	6,8	20,4	31,6
Hajdú-Bihar	11,9	26,3	33,0
Szabolcs-Szatmár-Bereg	14,9	24,0	32,0

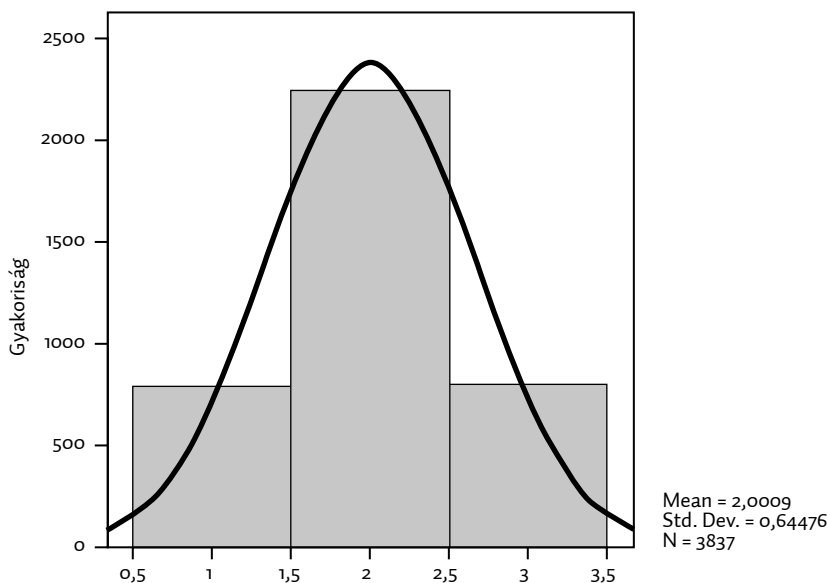
Talán nem is kell külön hangsúlyoznom, hogy az iskolatípusok közötti különbségek minden megyében szignifikánsak. Mivel csak négy megye és a főváros középiskoláit vizsgáltuk, nem mondhatjuk azt, hogy nincs az országnak olyan szöglete, ahol a szakmunkástanulóknak nem többet, csak negyedrészt nevelik arra, hogy viselje el politikai jogainak megsértését, de egy országos kutatás joggal tűzhetné ki ennek a hipotézisnek az ellenőrzését.

3.

Nézzük most már azt, hogy ilyen családi és iskolai háttérrel milyen politikai attitűdök alakulnak a tanulóknál!

Legfontosabb politikai attitűdmutatónk az „Iskola és társadalom 2005” kutatásban a *demokráciafelfogás* mutatója,³ amely kevésbé differenciáltnak mutatja a középiskolásokat, de azért sejteti, hogy esetleg 20-20 százaléknyi kisebbség is lehet a skála két oldalán, amelyek egyike inkább szociális érzékenységű, a demokrácia elvei közül az egyenlőséget hajlamos előnyben részesíteni, míg a másik inkább a részvétel, az aktivizmus felé hajlik, mondhatnánk: a szabadság elve jegyében.

2. ÁBRA: Milyen jellegű a demokrácia?

³ A mutatót 12 olyan elemből szerkesztettük, amelyeket a kérdezetek különböző mértékben ítélték a demokrácia részének.

Ebben a tekintetben – és ez feltűnő – sem a megyék, sem az iskolatípusok között nincs szignifikáns különbség. A vizsgált megyék szakiskolai tanulói között az 5. táblázatban látható különbség sem éri el a 95 százalékos valószínűséget (csak 92%).

5. TÁBLÁZAT: A szakmunkástanulók demokraciáfelfogásának jellege				
Megyék	Szociális	Vegyes	Részvétel	Összesen
Budapest	21,1	65,6	13,3	100
Baranya	26,4	50,4	23,2	100
Fejér	19,4	58,9	21,7	100
Hajdú-Bihar	27,1	48,8	24,2	100
Szabolcs-Szatmár-Bereg	18,5	54,5	27,4	100

Az látható, hogy valójában csak két helyen tér el lényegesen az eloszlás a szimmetriától: Budapesten és Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében – egymással ellenkező irányban. A fővárosban az átlagosnál kevesebb szakmunkástanuló tekinti a demokráciát az aktív részvétel biztosítékának, az ország északkeleti csücskében pedig jóval többen.

A családi háttér – az anya iskolázottságán mérve – csak az érettségiző középiskolások között befolyásolja ezt az attitűdöt. Az alacsony iskolázottságú anyák gyerekei kissé nagyobb arányban mutatnak szociális érzékenységet, az iskolázottság növekedésével pedig inkább a politikai aktivizmusra hajlamos gyerekek aránya nő szignifikánsan. A szakiskolások között azonban nem tudunk ilyen összefüggést megállapítani.⁴

Ez az attitűd valószínűleg nem az iskolában keletkezik. Legalábbis a diákképviselők választásával kapcsolatos változók, sem a részvétel összesített mutatói, sem az iskola mint politikai ismeretforrás – e helyütt nem elemzett – adatai nem függenek össze vele.

De vajon mi a tartalma annak az aktivitásnak, amelyhez a demokráciát alkalmas keretnek, feltételrendszernek látják, és kikre irányul a szociális figyelem? Legkönnyebben egy negatív jellemző áll rendelkezésünkre, mivel a toleranciát más nemzetiségű vagy etnikumú padtárs elfogadásával/elutasításával mértük, tehát valójában intoleranciamutatónk van.⁵ Nézzük meg ennek átlagértékeit megyénként a demokraciáfelfogás csoportjaiban (6. táblázat)!

A megyék közötti intoleranciakülönbség szignifikáns, és a demokraciáfelfogások közötti eltérések is azok. Ám minden megyében az a tendencia látszik, hogy azok között a szakmunkástanulók között, akik a politikai részvételt tartják inkább a demokrácia jellemzőjének, mint a szociális érzékenységet, nagyobb az intolerancia foka.

4 Ez természetesen nem zárja ki, hogy a családi háttér hasson erre az attitűdre, de akkor valószínűleg más elemei révén.

5 Az intoleranciamutató 0–100 skálán azt fejezi ki, hogy a kérdőívben felkínált lehetőségek hány százalékában mutatkozott a kérdezett intoleránsnak.

6. TÁBLÁZAT: A szakmunkástanulók intoleranciaindexének átlaga demokráciafelfogásuk jellege szerint, megyénként

Megyék	Szociális	Vegyes	Részvétel
Budapest	15,0	20,2	39,1
Baranya	14,5	20,9	20,8
Fejér	25,4	18,9	22,5
Hajdú-Bihar	26,8	32,2	33,3
Szabolcs-Szatmár-Bereg	22,5	25,3	26,7

Ezt látva azt a magyarázó hipotézist fogalmazhatjuk meg, hogy a demokrácia meglehetősen torz képe van kialakulóban a fiatalok egy számottevő kisebbségében. Ebben a képben a politikai aktivitás szabadsága a másokkal szembeni türelmetlenség kiélésének szabadságát jelenti. Kétségtelen, hogy az utóbbi évek magyar politikai életének vannak olyan példái – mégpedig mindeddig sikeres példái –, amelyek ezt a tanulságot sugallják az épp fölserdülő fiataloknak. Mivel azonban adatfelvételünk korábban készült (2005-ben), a fordított összefüggést sem zárhatjuk ki: lehetséges, hogy a 2006 óta nagyon elharapózott intoleráns erőszak már az általunk mért latens attitűdök későbbi manifesztációja.

A szakiskolások ugyan minden megyében intoleránsabbak a többi iskolatípus tanulóinál, de eltérő mértékben (7. táblázat). Ugyanakkor az is kétségtelen, hogy a politikai aktivizmus és az intolerancia nem csak a szakiskolások között jár gyakran együtt, ez a tendencia – alacsonyabb intoleranciaszinten – a többi fiatalnál is megtalálható.

7. TÁBLÁZAT: A középiskolások intoleranciaindexének átlaga iskolatípusonként, megyénként

Megyék	Gimnázium	Szakközépiskola	Szakiskola
Budapest	13,2	18,5	20,4
Baranya	13,9	18,6	19,1
Fejér	15,6	18,8	20,6
Hajdú-Bihar	16,5	24,3	32,1
Szabolcs-Szatmár-Bereg	25,5	26,4	22,2

A középiskolák politikai szocializációs hatását vizsgálva valamennyi típusra nézve már korábban kénytelen voltam megállapítani,⁶ hogy további váratlan eredményként kell szembenéznünk azzal a ténnyel, hogy akik nagyobb fontosságot tulajdonítanak annak, amit ők

⁶ Csákö Mihály: Demokráciára nevelés az iskolában. In *Látás-viszonyok*. Szerkesztette: Somlai Péter, Surányi Bálint, Tardos Róbert, Vásárhelyi Mária, Éber Márk Áron. Pallas Kiadó, Budapest, 2009, 155–189.

maguk demokráciának tekintenek, azok közül jóval többen hajlandók antidemokratikus véleményeket elfogadni,⁷ mint a többiek közül. Ráadásul ez a probléma nem egyszerűen ismerethiányból adódik: a kritikus csoport tagjai a legtájékozottabbak közé tartoznak.

Ez az antidemokratikus tendencia azonban a szakmunkástanulók között csak Budapesten erősebb, mint a többi középiskola tanulói között, a többi megyében inkább az ellenkezője sejthető.⁸ Sem a megye, sem az iskolatípus egyedül nem okoz szignifikáns különbségeket, csak a kettő interakciója. Ez azt jelenti, hogy megyénként más-más iskolatípus tanulói hajlamosabbak autoriter kijelentéseket elfogadni.

A legnagyobb eltérést a fővárosi szakiskolások mutatják: a négy megyében mindenütt a szakiskolások fogadják el a legkevésbé ezeket a véleményeket – bár a „legkevésbé” szó itt megtévesztő lehet, hiszen nekik is több mint kétharmad részük osztja őket –, a szakiskolások között egyedül Budapesten a legmagasabb az arány.

8. TÁBLÁZAT: Autoriter kijelentések elfogadásának pontátlaga iskolatípusonként, megyénként (0–8 skálán)

Megeyk	Gimnázium	Szakközépiskola	Szakiskola
Budapest	6,24	6,63	6,83
Baranya	6,66	6,74	6,25
Fejér*	6,54	6,51	6,18
Hajdú-Bihar**	6,55	6,77	6,02
Szabolcs-Szatmár-Bereg**	6,41	6,28	6,03

* $P < 0,05$; ** $P < 0,01$

4.

Összefoglalás ■ Az „Iskola és társadalom” vizsgálatban, 2005-ben megkérdezett szakmunkástanulók kemény adatai megerősítik korábbi tudásunkat, hogy a fiataloknak ez a csoportja a többi középiskoláshoz képest alacsonyabb társadalmi rétegekből rekrutálódik.

Iskolai szocializációjukban törvénybe ütközően kevés módjuk van az önálló döntések és a jogbiztonság tapasztalatának megszerzésére.

Demokráciafelfogásuk főbb jellemzőit le tudjuk írni, de gyökereit kutatásunk nem tudta eléggé megragadni. A demokrácia szabadságelvét kifejező politikai aktivizmus mintha kicsit kevésbé jellemezné őket, mint az egyenlőségelvre utaló szociális érzékenység. A családi háttér hatása kimutatható ebben, de az iskolai tényezőké nem.

7 E vélemények: „Magyarországnak olyan pártra van szüksége, amelyik nemcsak beszél, de oda is üt, ha kell” és „Magyarországon nem annyira törvényekre van szükség, mint inkább olyan vezetőre, akit szeretnek”.

8 Az eltérések ritkán szignifikánsak, és ha igen, akkor sincs magyarázó erejük (parciális $\eta^2 < 0,01$).

Jelentősen különböznek viszont a többi középiskolástól etnikai és nemzeti *intoleranciájuk erősségével*. Ez az intolerancia összekapcsolódik a politikai aktivizmussal, és ez a kapcsolat társadalmi-politikai veszélyforrás lehet. Lehet, hogy itt a demokrácia egy torz értelmezésével állunk szemben, amely a szabadság körébe az intoleráns erőszak szabadságát is beleérti.⁹

A hazai politikai helyzet megítélésében is mutatkoznak *antidemokratikus jelek*. Ezek azonban 2005-ben nem alkottak szoros gondolati rendszert a torz demokráciafelfogással és az intoleranciával, bár szintén nagy arányban jelen voltak.

Az újabb fejleményeket a 2005. évi kutatás megismétlésével kívánjuk nyomon követni, amelynek adatfelvétele 2008 végén folyt Budapest és öt megye középiskoláiban, feldolgozása pedig még folyik.

⁹ A probléma éppoly régi, mint a szabadság-egyenlőség-tulajdon hármasszéménye. A politikailag ezzel ellentétes oldalról már Saint-Just így kiáltott fel: „Nincs szabadság a szabadság ellenségeinek!”